

ସମାସ

୩.୧ (କ) ଯଶୋଦା ପୁତ୍ର ନିମିତ୍ତ ଶୋକରେ ଅଧୀର ହେଲେ ।

(ଖ) ଯଶୋଦା ପୁତ୍ରଶୋକରେ ଅଧୀର ହେଲେ ।

(ଗ) ସୁନାରେ ତିଆରି ହାର ଚି ଝିଅକୁ ଭାରି ମାନ୍ଦୁଛି ।

(ଘ) ସୁନାହାର ଚି ଝିଅକୁ ଭାରି ମାନ୍ଦୁଛି

(ଙ) ଶୋକରୂପକ ଅଗ୍ନି ମଣିଷ ଶରୀରକୁ କ୍ଷୀଣ କରିଦିଏ ।

(ଚ) ଶୋକାଗ୍ନି ମଣିଷ ଶରୀରକୁ କ୍ଷୀଣ କରିଦିଏ ।

(ଛ) ଚକ୍ର ଅଛି ପାଣିରେ ଯାହାର; ସେ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧର କର୍ଣ୍ଣଧାର ଅଟନ୍ତି ।

(ଜ) ଚକ୍ରପାଣି ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧର କର୍ଣ୍ଣଧାର ଅଟନ୍ତି ।

ଆସ ଉପର ବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକୁ ଆଲୋଚନା କରିବା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଲକ୍ଷ୍ୟକର - ‘କ’ ଓ ‘ଖ’ ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ସମାନ ହେଉଛି । ସେହିପରି ଯଥାକ୍ରମେ ‘ଗ ଓ ଘ’, ‘ଙ ଓ ଚ’, ‘ଛ ଓ ଜ’ ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ସମାନ ହେଉଛି ।

‘କ’ ବାକ୍ୟରେ ଥିବା ‘ପୁତ୍ର ନିମିତ୍ତ ଶୋକ’ ପଦଗୁଡ଼ିକ ମିଶିଯାଇ ‘ଖ’ ବାକ୍ୟରେ ‘ପୁତ୍ରଶୋକ’ ପଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ସେହିପରି ‘ଗ’ ବାକ୍ୟରେ ଥିବା “ସୁନାରେ ତିଆରି ହାର” ପଦଗୁଡ଼ିକ ମିଶିଯାଇ ‘ଘ’ ବାକ୍ୟରେ ‘ସୁନାହାର’, ‘ଙ’ ବାକ୍ୟର ‘ଶୋକରୂପକ ଅଗ୍ନି’ ପଦଗୁଡ଼ିକ ମିଶିଯାଇ ‘ଚ’ ବାକ୍ୟରେ ‘ଶୋକାଗ୍ନି’ରେ ଓ ‘ଛ’ ବାକ୍ୟର ‘ଚକ୍ର ଅଛି ପାଣିରେ ଯାହାର’ ‘ଜ’ ବାକ୍ୟରେ ‘ଚକ୍ରପାଣି’ରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ।

ଆମେ ଦେଖିଲେ ଯେ ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ସମ୍ପର୍କ ଥିବା ଏକାଧିକ ପଦକୁ ମିଶାଇ ଦେଇ ଏକପଦରେ ପରିଣତ କରାଯାଇ ପାରୁଛି । ଫଳରେ ବାକ୍ୟ ଛୋଟ ହୋଇପାରୁଛି ଓ ଶୁଦ୍ଧିମୟ ହେଉଛି । ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ‘ସମାସ’ କୁହାଯାଏ । ଏଥିରୁ ଜଣାଗଲା ଯେ -

ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବା ଦୁଇ ବା ତତୋଧିକ ପଦକୁ ଏକ ପଦରେ ପରିଣତ କରିବାର ନାମ ହେଉଛି ସମାସ ।

ସମାସ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ସମ୍ପର୍କିତ ହୋଇଥିବା ପଦଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ— ଯଥାକ୍ରମେ : ସମସ୍ତପଦ, ପୂର୍ବପଦ, ପରପଦ ବା ଉତ୍ତର ପଦ, ସମସ୍ୟମାନପଦ ଓ ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟ ।

ସମସ୍ତ ପଦ :- ସମାସରେ ପଦଗୁଡ଼ିକ ମିଳିତ ହେବାପରେ ଯେଉଁ ପଦ ସୃଷ୍ଟିହୁଏ ତାହାକୁ ‘ସମସ୍ତପଦ’ କୁହାଯାଏ । ଅନ୍ୟ ଉପାୟରେ ଆମେ ମଧ୍ୟ କହି ପାରିବା - “ସମାସନିଷ୍ପନ୍ନ ପଦକୁ ସମସ୍ତପଦ କୁହାଯାଏ ।”

ସିଂହ ଚିହ୍ନିତ ଆସନ = ସିଂହାସନ । ଏଠାରେ “ସିଂହାସନ” ହେଉଛି ‘ସମସ୍ତପଦ’ । ‘ସିଂହ’ ହେଉଛି ପୂର୍ବପଦ ଓ ‘ଆସନ’ ହେଉଛି ‘ପରପଦ’ ବା ‘ଉତ୍ତର ପଦ’ ।

ସମସ୍ୟମାନ ପଦ:- “ସିଂହାସନ” ସମସ୍ତ ପଦରେ ‘ସିଂହ’ ଗୋଟିଏ ସମସ୍ୟମାନ ପଦ ଓ ‘ଆସନ’ ଆଉ ଏକ ସମସ୍ୟମାନ ପଦ । “ଯେଉଁପଦ ଗୁଡ଼ିକର ମିଶ୍ରଣରେ ସମସ୍ତ ପଦ ଗଠିତ ହୁଏ ସେହି ପଦଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ “ସମସ୍ୟମାନ ପଦ” ।

ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟ :- ସମାସ ଅନ୍ତର୍ଗତ ପଦମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ବାକ୍ୟ ଗଢ଼ାଯାଏ ତାହାକୁ ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ବିଗ୍ରହ ବାକ୍ୟକୁ ବ୍ୟାସବାକ୍ୟ ବା ସମାସବାକ୍ୟ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ ।

ସମାସର ପ୍ରକାର ଭେଦ :- ଅର୍ଥର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସମାସକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଛଅ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି, ଯଥା :- ତତ୍ପୁରୁଷ, କର୍ମଧାରୟ, ଦ୍ଵିଗୁ, ଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵ, ବହୁକ୍ରାନ୍ତି ଓ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ।

ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘ତତ୍ପୁରୁଷ’ ଓ ‘କର୍ମଧାରୟ’ ସମାସ ଦୁଇଟିରେ ଉତ୍ତରପଦର ଅର୍ଥରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହୁଥିବା ହେତୁ ଏ ଦୁଇଟି “ଉତ୍ତରପଦ ପ୍ରଧାନ” । ‘ଦ୍ଵିଗୁ’ ଓ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ “ପୂର୍ବପଦ ପ୍ରଧାନ” ‘ଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵ’ ସମାସରେ “ଉତ୍ତମପଦ” ବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଅର୍ଥର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ବହୁକ୍ରାନ୍ତି ସମାସରେ କୌଣସି ସମସ୍ୟମାନ ପଦର ଅର୍ଥ ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆନଯାଇ “ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଅର୍ଥ” ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ଵ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ଏହାକୁ ‘ଅନ୍ୟଅର୍ଥ’ ପ୍ରଧାନ କୁହାଯାଏ ।

୩.୨ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ :-

ଦ୍ଵିତୀୟା ଠାରୁ ସପ୍ତମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭକ୍ତି ଯୁକ୍ତ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦ ସହିତ ବିଶେଷ୍ୟ କିମ୍ବା ବିଶେଷଣ ପଦର ସମାସ ହୋଇ ପର ପଦର ଅର୍ଥର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହିଲେ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ ହୁଏ । ଏହାର ସମସ୍ତ ପଦରେ ପୂର୍ବ ପଦର ବିଭକ୍ତି ଚିହ୍ନ ଲୋପ ପାଏ ।

ଦ୍ଵିତୀୟା ତତ୍ ପୁରୁଷ :-

ଗୃହକୁ ଆଗତ = ଗୃହାଗତ

ଧନକୁ ପ୍ରାପ୍ତ = ଧନପ୍ରାପ୍ତ

ଘରକୁ ମୁହାଁ = ଘରମୁହାଁ

ସାହାଯ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ = ସାହାଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତ ।

ସେହିପରି ଚରଣାଶ୍ରିତ, ମାଛଧରା, ଦୁଧଖିଆ, ଦୁଃଖପ୍ରାପ୍ତ ଆଦି ସମାସ ଗଢ଼ାଯାଇପାରିବ । ବ୍ୟାପ୍ତି ଓ କାଳ ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ଵିତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷର ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଯଥା :- ଚିରକାଳ(କୁ) ବ୍ୟାପୀ ଦୁଃଖ = ଚିରଦୁଃଖ, କ୍ଷଣକାଳ(କୁ) ବ୍ୟାପୀ ସ୍ଥାୟୀ = କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ଏଠାରେ ପୂର୍ବ ପଦରେ ଥିବା ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ କୁ, କୁ - ସମସ୍ତ ପଦରେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଛି ।

ତୃତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ:-

ଶରଦ୍ଵାରା ଆହତ = ଶରାହତ, ବିଦ୍ୟାରେ ହୀନ = ବିଦ୍ୟାହୀନ, ମାଙ୍କଡ଼ ଦ୍ଵାରା ଖିଆ = ମାଙ୍କଡ଼ ଖିଆ

ସେହିପରି ଅଗ୍ନିଦଗ୍ଧ, ଜଳଶୂନ୍ୟ, ମନଗଢ଼ା, ହାତକଟା, ଶୋକାକୁଳ, ତନ୍ତବୁଣା, ଭଗାରିହସା, କାଳିଦାସରଚିତ ଆଦି ସମାସ ଗଢ଼ାଯାଇପାରିବ । ଏଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ ‘ରେ’, ‘ଦ୍ଵାରା’ ଆଦି ସମସ୍ତପଦରେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଛି ।

ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ପୁରୁଷ:-

ପୁତ୍ର ନିମିତ୍ତ ଶୋକ = ପୁତ୍ରଶୋକ

ରଜା ନିମିତ୍ତ ମଞ୍ଚ = ରଜାମଞ୍ଚ

ଦେବଙ୍କୁ ଅର୍ପିତ = ଦେବାର୍ପିତ

ସେହିପରି; ଧର୍ମପତ୍ନୀ, ଛତାକନା, ପିଇବା ପାଣି, ମନରୁଚା ଆଦି ସମାସ ଗଢ଼ାଯାଇପାରିବ ।

ଏଠାରେ ପୂର୍ବପଦରେ ଥିବା ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ ସମସ୍ତପଦରେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଛି ।

ପଞ୍ଚମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ:-

ବୃକ୍ଷରୁ ପତିତ = ବୃକ୍ଷପତିତ, ବିଦେଶରୁ ଆଗତ = ବିଦେଶାଗତ

ସେହିପରି ଆମେ ଗଢ଼ିପାରିବା - ଗୋଠଖଣ୍ଡିଆ, ଧର୍ମଛଡ଼ା, ରୋଗମୁକ୍ତ, ଗଛତୋଳା, ଜନ୍ମାନ୍ଧ ଇତ୍ୟାଦି ଏଠାରେ ପୂର୍ବପଦରେ ଥିବା ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ ‘ରୁ’ ସମସ୍ତ ପଦରେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଛି ।

ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ପୁରୁଷ :-

ଏହି ସମାସର ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ବିବିଧତା ରହିଛି ।

(କ) ଗାଆଁର ମୁଣ୍ଡ = ଗାଆଁମୁଣ୍ଡ, ନଦୀର ଜଳ = ନଦୀଜଳ

ସେହିପରି ଗଢ଼ାଯାଇପାରିବ - ନାରୀଶିକ୍ଷା, ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର, କର୍ମଫଳ, ମାତୃଭାଷା, ମାନବଧର୍ମ, ଯୁବକସଂଘ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ଅର୍ଦ୍ଧ, ମଧ୍ୟ, ପୂର୍ବ, ଅପର ପ୍ରଭୃତି ପଦ ସମସ୍ତ ପଦରେ ପୂର୍ବପଦ ହୋଇଥାଏ ।

ଚନ୍ଦ୍ରର ଅର୍ଦ୍ଧ = ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ର

ନଈର ମଝି = ମଝିନଈ

ଅହନ୍(ର) ମଧ୍ୟ = ମଧ୍ୟାହ୍ନ

ରାତ୍ରିର ମଧ୍ୟ = ମଧ୍ୟରାତ୍ର

ଅହନ୍(ର) ପୂର୍ବ = ପୂର୍ବାହ୍ନ,

ଅହନ୍(ର) ଅପର = ଅପରାହ୍ନ

ସେହିପରି ଗଢ଼ାଯିବ - ଅଧରାତି, ମଧ୍ୟଦେଶ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ପାଇଁ ସୂଚନା:- ମଧ୍ୟାହ୍ନରେ ‘ଅହନ୍’ ର ‘ନ’ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ଥିବାବେଳେ ‘ପୂର୍ବାହ୍ନ’ ଓ ‘ଅପରାହ୍ନ’ରେ ‘ଅହନ୍’ ‘ନ’- ‘ଶ’ରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଶ’କୁ ବିଧି ନିୟମ ଅନୁସାରେ ର, ଋ, ୠ ବର୍ଣ୍ଣପରେ ତଥା ‘ନ’ ପୂର୍ବରୁ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ, କ-ବର୍ଣ୍ଣ, ପ-ବର୍ଣ୍ଣ, ଯ, ବ, ହ ମଧ୍ୟରୁ ଏକ ବା ଏକାଧିକ ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବଧାନ ଥିଲେ ‘ନ’-‘ଶ’ରେ ପରିଣତ ହୁଏ । (ଅପର+ଅହନ୍) ରେ ‘ର’ ଓ ‘ନ’ ମଧ୍ୟରେ ‘ଅ’ ଓ ‘ହ’ ବ୍ୟବଧାନ ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିବାରୁ ‘ନ’-‘ଶ’ ହୋଇଛି । ସେହିପରି ପୂର୍ବାହ୍ନ (ପୂର୍ବ+ଅହନ୍)ରେ ‘ର’ ଓ ‘ନ’ ମଧ୍ୟରେ ‘ବ’ ‘ଅ’ ଓ ‘ହ’ ରହି ବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବଧାନ ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିବାରୁ ‘ନ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଶ’ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟାହ୍ନ (ମଧ୍ୟ+ଅହନ୍) ର ‘ମଧ୍ୟ’ ଶବ୍ଦରେ ର, ଋ, ୠ ନଥିବାରୁ ‘ନ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଶ’ ହୋଇନାହିଁ ।

(ଗ) ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସରେ ‘ରାଜା’ ଶବ୍ଦ ସମସ୍ତପଦରେ ‘ରାଜ’ରେ ପରିଣତ ହୁଏ ।

ହଂସମାନଙ୍କର ରାଜା = ରାଜହଂସ

ପଥମାନଙ୍କର ରାଜା = ରାଜପଥ

ରାଜାଙ୍କର ପୁତ୍ର = ରାଜପୁତ୍ର

ମଗଧର ରାଜା = ମଗଧରାଜ

ସେହିପରି ହେବ ରାଜନୀତି ।

(ଘ) ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦ ସମସ୍ତପଦରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୁଏ ଯଥା :-

ହଂସୀର ଡିମ୍ବ = ହଂସଡିମ୍ବ, ଛାଗୀର ଦୁଗ୍ଧ = ଛାଗଦୁଗ୍ଧ

ପୂର୍ବପଦରେ ଥିବା ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ ‘ର’ ସମସ୍ତପଦରେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଛି ।

ସପ୍ତମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ :-

ସାହିତ୍ୟରେ ନିପୁଣ = ସାହିତ୍ୟନିପୁଣ, ଗଣିତରେ ପଟୁ = ଗଣିତପଟୁ, ବିଦ୍ୟାରେ ନିପୁଣ = ବିଦ୍ୟା ନିପୁଣ, ଗଛରେ ପାଚିଲା = ଗଛପାଚିଲା, ଅରଣ୍ୟରେ ରୋଦନ = ଅରଣ୍ୟ ରୋଦନ ।

ଏଠାରେ ପୂର୍ବ ପଦରେ ଥିବା ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ ‘ରେ’ ସମସ୍ତପଦରେ ଲୋପ ପାଇଛି ।

ସେହି ନିୟମରେ ଗଢ଼ା ଯାଇପାରିବ - ହାଣ୍ଡିରନ୍ଧା, ସନ୍ତରଣପଟୁ, ନରାଧମ, ଦୁଃଖମଗ୍ନ, ବଣଭୋଜି ଇତ୍ୟାଦି ।

୩.୩ ନଞ୍ଜ ତତ୍ପୁରୁଷ :- ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସରେ ନିଷେଧ ଅର୍ଥରେ ନଞ୍ଜ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ ହୁଏ । ସଂସ୍କୃତ ନଞ୍ଜର ଓଡ଼ିଆ ରୂପ ହେଉଛି ‘ନ’ । ଏହା ଏକ ନାସ୍ତିସୂଚକ ଅବ୍ୟୟ । ସାଧାରଣତଃ ‘ନ’ ପରେ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣଥିଲେ ‘ନ’ - ସ୍ଥାନରେ ‘ଅନ’ ହୁଏ ଏବଂ ‘ନ’ ପରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ‘ନ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଅ’ ହୁଏ ।

ନ ଆବିଳ = ଅନାବିଳ,

ନ ଉଚିତ = ଅନୁଚିତ

ସେହିପରି ହେବ - ଅନଶନ, ଅନଭିଜ୍ଞ, ଅନାଗତ, ଅନିଷ୍ଟ, ଅନୁନ୍ନତ । ଏଠାରେ ‘ନ’- ‘ଅନ’ରେ ପରିଣତ ହେଲା । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ନ ଚଳ = ଅଚଳ, ନ କଟା = ଅକଟା । ଏଠାରେ ‘ନ’ ‘ଅ’ ରେ ପରିଣତ ହେଲା ।

ସେହିପରି ଗଢ଼ାଯାଇପାରିବ - ଅବାଟ, ଅଧୁଆ, ଅଦୂର, ଅପାଳକ, ଅପାଠୁଆ, ଅଲଗା, ଅମାନିଆ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଆମ ଭାଷାରେ ‘ଅଣ’ର ବ୍ୟବହାର ଅଛି । ‘ନ’ ପରେ ସ୍ୱର ବା ବ୍ୟଞ୍ଜନ ଯାହା ଥାଉନା କାହିଁକି - ‘ଅଣ’ର ଆଗମ ହୁଏ ।

ଯଥା :- ନ ଓସାରିଆ = ଅଣଓସାରିଆ

ନ ହଳଦିଆ = ଅଣହଳଦିଆ

୩.୪ ଉପପଦ ତତ୍ପୁରୁଷ :-

କେତେକ ପଦ ଗଢ଼ିବା ପାଇଁ ‘ଧାତୁ’ ପୂର୍ବରେ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ପଦ ଯୋଗ କରାଯାଏ । ତାହାକୁ ଉପପଦ କୁହାଯାଏ ।

ମଧୁପାନ କରେ ଯେ ସେ = ମଧୁପ, ମଧୁପାୟୀ

କୁଳ ବୁଢ଼ାଏ ଯେ = କୁଳବୁଢ଼ା

ଏଠାରେ ‘ମଧୁ’ ଓ ‘କୁଳ’ ଶବ୍ଦ, ଧାତୁ ପୂର୍ବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛନ୍ତି ଉପପଦ । ଏଥିରୁ ଜଣାଗଲା ଯେ -

ଉପପଦ ସହିତ ଧାତୁ ଅଥବା କ୍ରିୟା ନିଷ୍ପନ୍ନ ଅନ୍ୟ ପଦର ଯେଉଁ ସମାସ ହୁଏ

ତାକୁ ‘ଉପପଦ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ’ କହନ୍ତି ।

ସେପରି ଗଢ଼ାଯାଇପାରିବ ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ, କୁମ୍ଭକାର, ମଣିଷଖୁଆ, ସତ୍ୟବାଦୀ, କାନକୁହା ଇତ୍ୟାଦି ।

୩.୫ ଅଲୁକ୍ ସମାସ :- ଯୁଧ୍ (ଯୁଦ୍ଧରେ) ସ୍ଥିର = ଯୁଧ୍‌ସ୍ଥିର । ଆଗରୁ ଦେଖିଲେ ସମାସର ସମସ୍ତ ପଦରେ ପୂର୍ବପଦର ବିଭକ୍ତି ଚିହ୍ନ ‘ଲୁକ୍’ ବା ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ‘ଯୁଧ୍’ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତପଦରେ ତା’ର ରୂପ ଲୁକ୍ ବା ଲୁପ୍ତ ହେଉନାହିଁ । ତେଣୁ ତାହା ଅଲୁକ୍ ବା ଅଲୁକ୍ ହୋଇ ରହିଛି । ଏଥିରୁ ଜାଣିଲେ ଯେ -

ଯେଉଁ ସମାସର ସମସ୍ତପଦରେ ବିଭକ୍ତି ଚିହ୍ନ ଲୁପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ତାହାକୁ ‘ଅଲୁକ୍ ସମାସ’ କହନ୍ତି ।

ଏପରି ଗଢ଼ାଯାଇ ପାରିବ - ବନେ (ବନରେ) ଚରେ (ବିଚରଣ କରେ) ଯେ = ବନେଚର,

ଅନ୍ତେ (ଅନ୍ତରେ) ବାସକରେ ଯେ = ଅନ୍ତେବାସୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

୩.୬ କର୍ମଧାରୟ ସମାସ :- କର୍ମଧାରୟ ସମାସର ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ବିବିଧତା ରହିଛି । ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟ ଓ ସମାସ ପଦର ଗଠନ କୌଶଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର ।

(କ) ନୀଳ ଅଟେ କଇଁ = ନୀଳକଇଁ

ଏଠାରେ ‘ନୀଳ’ ବିଶେଷଣ ପଦ ଓ ‘କଇଁ’ ବିଶେଷ୍ୟପଦ ।

ସେହିପରି ଡେଙ୍ଗାଗଛ, ପୋଡ଼ାତିଆଣ, କଅଁଳଶାଗ, ଫଟାହାଣ୍ଡି, ସଫାଲୁଗା, ସଜନ, ଉଡ଼ାଜାହାଜ, ଲୁଣିମାଛ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ଯେ ରୁଦ୍ର ସେ ସୁନ୍ଦର = ରୁଦ୍ରସୁନ୍ଦର

ଯେ ମୂର୍ଖ ସେ ପଣ୍ଡିତ = ମୂର୍ଖପଣ୍ଡିତ

ଯେ ଚାଲାକ ସେ ଚତୁର = ଚାଲାକ ଚତୁର

ଏଠାରେ ରୁଦ୍ର, ସୁନ୍ଦର, ମୂର୍ଖ, ପଣ୍ଡିତ, ଚାଲାକ, ଚତୁର ଆଦି ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦ ବିଶେଷଣ ପଦ ।

(ଗ) ଯେ ରାଜା ସେ ରକ୍ଷି = ରାଜକ୍ଷି । ଏଠାରେ ‘ରାଜା’ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦ ଓ ‘ରକ୍ଷି’ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ୍ୟପଦ । ସେହିପରି ଶବ୍ଦ ହେଉଛନ୍ତି - ଦେବକ୍ଷି, ବ୍ରହ୍ମକ୍ଷି ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଘ) ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ ନର = ନରଶ୍ରେଷ୍ଠ

ଏଠାରେ ‘ନର’ ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ‘ଶ୍ରେଷ୍ଠ’ ବିଶେଷଣ ପଦ । ଏଥିରୁ ଆମେ ଜାଣିଲେ ଯେ -

ବିଶେଷଣ ଓ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦକୁ ନେଇ ଯେଉଁ ସମାସ ଗଠିତ ହୁଏ, ତାହାକୁ ‘କର୍ମଧାରୟ ସମାସ’ କହନ୍ତି । ଏହି ସମାସର ସମସ୍ତପଦରେ ପରପଦର ଅର୍ଥର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହେ ।

କର୍ମଧାରୟ ସମାସର ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ଅଛି । ଆସ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖିବା ।

ରୂପକ କର୍ମଧାରୟ :-

ଉପମେୟ - ଯାହା ବିଷୟରେ ଉପମା ଅର୍ଥାତ୍ ତୁଳନା ଦିଆଯାଏ ତାକୁ ‘ଉପମେୟ’ କହନ୍ତି । ଏହି ଉପମେୟ ହେଉଛି ପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁ ।

ଉପମାନ - ଉପମେୟ ବା ପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁ ସହିତ ଯାହାର ତୁଳନା କରାଯାଏ ତାକୁ ‘ଉପମାନ’ କହନ୍ତି ।

“ଇଶ୍ଵର ଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାସାଗର ବିଦ୍ୟାରତ୍ନରେ ଭୂଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏଠାରେ ‘ବିଦ୍ୟା’ ହେଉଛି ଉପମେୟ ଓ ‘ରତ୍ନ’ ହେଉଛି ଉପମାନ । ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟା ସହିତ ରତ୍ନର ତୁଳନା କରାଯାଇଛି । ଆମେ ଏପରି ମଧ୍ୟ କହିପାରିବା - ବିଦ୍ୟା ରୂପକ ରତ୍ନ = ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ । ଏଠାରେ ଉପମେୟ ଓ ଉପମାନ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦଥିଲା ପରି ଜଣାପଡୁ ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଜଣାଗଲା ଯେ;

ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ କିଛିତ ହୋଇ ସମାସ ହେଲେ ‘ରୂପକ କର୍ମଧାରୟ’ ସମାସ ହୁଏ ।

ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଆମେ ଗଢ଼ିପାରିବା - ଶୋକସାଗର, କନ୍ୟାରତ୍ନ, ପୁତ୍ରମଣି, ଶୋକାଗ୍ନି, ଅଜ୍ଞାନ-ଅନ୍ଧକାର ଇତ୍ୟାଦି ।

ସାଧାରଣ ଧର୍ମ :- ଉପମେୟ ଓ ଉପମାନ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସମାନଗୁଣ ଧର୍ମକୁ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ କୁହାଯାଏ । ‘ମୁଖଟି ଚନ୍ଦ୍ର ପରି ସୁନ୍ଦର’ ଏଠାରେ ସୁନ୍ଦର ହେଉଛି ସାଧାରଣଧର୍ମ ବାଚକ ପଦ । ଅର୍ଥାତ୍ ଚନ୍ଦ୍ର ଯେପରି ସୁନ୍ଦର ମୁଖଟି ସେହିପରି ସୁନ୍ଦର ।

ଉପମାନ କର୍ମଧାରୟ :-

କାକ ପରି କୃଷ୍ଣ = କାକକୃଷ୍ଣ

ଘନ ପରି ଶ୍ୟାମ = ଘନଶ୍ୟାମ

‘କାକ’ ଓ ‘ଘନ’ ହେଉଛନ୍ତି ଉପମାନ ଓ ‘କୃଷ୍ଣ’ ଓ ‘ଶ୍ୟାମ’ ହେଉଛନ୍ତି ସାଧାରଣ ଧର୍ମ । ଏଠାରେ ଆମେ ଦେଖିଲେ କେବଳ ଉପମାନ ଓ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ରହିଛି ।

ଏଥିରୁ ଜଣାଗଲା ଯେ,

ଉପମାନ ସହିତ ସାଧାରଣ ଧର୍ମବାଚକ ପଦର ସମାସକୁ ‘ଉପମାନ କର୍ମଧାରୟ’ ସମାସ କୁହାଯାଏ

ଆମେ ଏହି ଧାରାରେ ଗଢ଼ିପାରିବା - ତୁଷାରଧବଳ, ଲବଣୀକୋମଳ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଉପମିତ କର୍ମଧାରୟ :-

ମୁଖଟି ଚନ୍ଦ୍ର ପରି = ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର

ଏଠାରେ ‘ମୁଖ’ ହେଉଛି ‘ଉପମେୟ’ ଓ ‘ଚନ୍ଦ୍ର’ ହେଉଛି ଉପମାନ । ଏଥିରୁ ଜଣାଗଲା ଯେ -

ସମାସରେ ଉପମେୟ ପୂର୍ବପଦ ଓ ଉପମାନ ପରପଦ ହେଲେ ତାହାକୁ

‘ଉପମିତକର୍ମଧାରୟ’ ସମାସ କହନ୍ତି ।

ଏହିସୂତ୍ରରେ ଗଢ଼ାଯାଇପାରିବ - ଅଧରବିମ୍ବ, ପାଦପଦ୍ମ, ଚରଣକମଳ, ନରସିଂହ, ନରେନ୍ଦ୍ର ଇତ୍ୟାଦି ।

ମଧ୍ୟପଦଲୋପୀ କର୍ମଧାରୟ :-

ରାଜାଙ୍କ ସିଂହଦ୍ୱାରରେ ଦ୍ୱାରପାଳ ପହରା ଦେଉଛି ।

‘ସିଂହଦ୍ୱାର’କୁ ଆମେ ଲେଖିପାରିବା ‘ସିଂହ ଚିହ୍ନିତ ଦ୍ୱାର’ । ସମାସ ଗଠିତ ହେଲେ ‘ଚିହ୍ନିତ’ ପଦଟି ଲୋପ ହୋଇଯାଉଛି ।

ଏଥିରୁ ଆମେ ଜାଣିଲେ ଯେ,

ଯେଉଁ କର୍ମଧାରୟ ସମାସର ସମସ୍ତ ପଦରେ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ପଦର ଲୋପ ହୋଇଥାଏ,

ତାହାକୁ ‘ମଧ୍ୟପଦଲୋପୀ କର୍ମଧାରୟ ସମାସ’ କହନ୍ତି ।

ଏହି ଧାରାରେ ଗଢ଼ାଯାଇ ପାରିବ,

ଘୃତ ମିଶ୍ରିତ ଅନ୍ନ = ଘୃତାନ୍ନ

ସୁନାରେ ତିଆରି ମୁଦି = ସୁନାମୁଦି

କାଠରେ ତିଆରି ପୋଲ = କାଠପୋଲ

ବର ନାମକ ଗଛ=ବରଗଛ

ସେହିପରି ହେବ, ଦହିଚୁଡ଼ା, ରେଳଗାଡ଼ି, ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖ, ବକଧାର୍ମିକ ଇତ୍ୟାଦି ।

କର୍ମଧାରୟ ସମାସର ଆଉ କେତେକ ଉଦାହରଣ :-

ଅନ୍ୟଗ୍ରାମ = ଗ୍ରାମାନ୍ତର

ଅନ୍ୟରୂପ = ରୂପାନ୍ତର

ଅନ୍ୟଦେଶ = ଦେଶାନ୍ତର

କୁ(କୁସିତ) ଅଟେ ଆକାର = କଦାକାର

କୁ(କୁସିତ) ଅଟେ ପୁରୁଷ = କୁପୁରୁଷ, କାପୁରୁଷ

୩.୭ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସମାସ :-

ଗଛଟି ଫୁଲଫଳରେ ଭରା ହୋଇଛି ।

ଫୁଲଫଳ ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦ ଯଥା :- ‘ଫୁଲ’ ଓ ‘ଫଳ’ । ଏ ଦୁଇଟିଯାକ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦ । ସମସ୍ତପଦରେ ଦୁଇଟିର ଅର୍ଥର ସମାନ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହୁଛି । ସେହିପରି ଦୁଇରୁ ଅଧିକ ଶବ୍ଦ ବି ମିଶିପାରନ୍ତି । ଯଥା; ରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଓ ସୀତା = ରାମଲକ୍ଷ୍ମଣସୀତା । ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ, କାମ ଓ ମୋକ୍ଷ = ଧର୍ମାର୍ଥକାମମୋକ୍ଷ ।

ଏଥିରୁ ଜଣାଗଲା,

ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦର ଅର୍ଥର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥାଇ ଏକାଧିକ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦର ମିଳନରେ ଯେଉଁ ସମାସ ଗଠିତ ହୁଏ ତାହାକୁ ‘ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସମାସ’ କୁହାଯାଏ ।

ଏହି ଧାରାରେ ଗଢ଼ାଯାଇପାରିବ, ଦମ୍ପତି, ବାଟଘାଟ, ହରିହର, ଲେଖାପଢ଼ା ଇତ୍ୟାଦି ।

୩.୮ ଦ୍ୱିଗୁ ସମାସ :-

ତ୍ରିଫଳା ପାଣି ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ପାଇଁ ହିତକର । ‘ତ୍ରିଫଳା’ ଶବ୍ଦଟି ତିନିଫଳର ସମାହାରରୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ‘ତ୍ରିଫଳା’ର ବ୍ୟାସବାକ୍ୟ ହେଉଛି ତ୍ରି(ତିନି) ଫଳର ସମାହାର । ଶବ୍ଦଟିର ଆଦ୍ୟରେ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ତ୍ରି(ତିନି) ରହିଅଛି । ସେହିପରି “ଚାରିବେଦ” = ଚାରିବେଦର ସମାହାର । ଏହାର ଆଦ୍ୟଶବ୍ଦ ‘ଚାରି’ ମଧ୍ୟ ହେଉଛି ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ । ଏଥିରୁ ଜଣାଗଲା,

ଯେଉଁ ସମାସରେ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବରେ ଥାଇ ସମସ୍ତପଦଟି ସମାହାର ବା ସମଷ୍ଟିକୁ ବୁଝାଉଥାଏ ତାହାକୁ ‘ଦ୍ୱିଗୁ’ ସମାସ କହନ୍ତି ।

ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଗଢ଼ାଯାଇ ପାରିବ - ଷଡ଼ରିପୁ, ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟ, ଅଷ୍ଟରତ୍ନ, ପଞ୍ଚଗବ୍ୟ, ସପ୍ତାହ, ପଞ୍ଚବଟୀ, ଚଉପଦୀ ପ୍ରଭୃତି ।

୩.୯ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ :-

(କ) ଦଶହରାଦିନ ଦାଶରଥ ଦଶାନନକୁ ବଧ କରିଥିଲେ ।

(ଖ) ବାଳକ ଓ ବାଳିକାମାନେ ବୀଣାପାଣିକୁ ପୂଜା କରୁଛନ୍ତି ।

ଉପର ବାକ୍ୟ ଦୁଇଟିରେ ‘ଦଶାନନ’ ଓ ‘ବୀଣାପାଣି’ ହେଉଛନ୍ତି ବଡ଼ ଅକ୍ଷର ଚିହ୍ନିତ ପଦ । ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ଆମେ ବ୍ୟାସବାକ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟରେ ନିମ୍ନମତେ ଲେଖି ପାରିବା । -

ଦଶ ଆନନ (ମୁଖ) ଯାହାର = ଦଶାନନ

ସେହିପରି ବୀଣା ପାଣି (ହାତ) ରେ ଯାହାର = ବୀଣାପାଣି

ଏଠାରେ ଦଶ, ଆନନ, ବୀଣା, ପାଣି ଆଦି ହେଉଛନ୍ତି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସମସ୍ୟମାନପଦ । ସମସ୍ତ ପଦ ହେଲାବେଳେ ଏ ସମସ୍ୟମାନ ପଦମାନଙ୍କର ଗୁରୁତ୍ୱ ନରହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅର୍ଥ ପ୍ରକଟିତ ହେଉଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାର ଦଶଟି ଆନନ, ସେ ‘ଦଶାନନ’ ନ ହୋଇ କେବଳ ‘ରାବଣ’ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ସେହିପରି ବୀଣାପାଣି, ‘ସରସ୍ୱତୀ’ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ଏହିପରି କୁହାଯାଇପାରେ; ତ୍ରିଲୋଚନ, ପୀତାମ୍ବର, ଦିଗମ୍ବର, ନୀଳକଣ୍ଠ, ପଞ୍ଚାନନ, ଚତୁର୍ଭୁଜ ଇତ୍ୟାଦି । ଏଥିରୁ ଆମେ ଜାଣିଲେ,

ଯେଉଁ ସମାସରେ ସମସ୍ତପଦ ସମସ୍ୟମାନ ପଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାରି ଅର୍ଥକୁ ନବୁଝାଇ ଅନ୍ୟକୁ ବୁଝାଏ ତାହାକୁ ‘ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ’ କହନ୍ତି ।

ମନେରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ଏ ସମାସର ବିଗ୍ରହ ବାକ୍ୟରେ ଯାହାର, ଯାହାକୁ, ଯଦ୍ୱାରା, ଯାହାଠାରୁ, ଯାହାଠାରେ ଆଦି ପଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ । ଆସ, ଏହି ସମାସର ବିବିଧ ରୂପକୁ ଦେଖିବା ।

(କ) ବହୁବ୍ରାହି ସମାସରେ ‘ଅକ୍ଷି’ ଶବ୍ଦ ସମସ୍ତପଦରେ ‘ଅକ୍ଷ’ରେ ଓ ‘ନାଭି’ ଶବ୍ଦ ‘ନାଭ’ରେ ପରିଣତ ହୁଏ ।

ବିରୂପ ଅକ୍ଷି ଯାହାର = ବିରୂପାକ୍ଷ

ପୁଷ୍ପରୀକ ଅକ୍ଷି ଯାହାର = ପୁଷ୍ପରୀକାକ୍ଷ

ସେହିପରି ଲେଖାଯାଇପାରେ – ବିଶାଳାକ୍ଷ, ସହସ୍ରାକ୍ଷ ଇତ୍ୟାଦି ।

ପୁଣି ପଦ୍ମ ନାଭିରେ ଯାହାର = ପଦ୍ମନାଭ

(ଖ) ଯଶସ୍, ତେଜସ୍, ମନସ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ଶେଷରେ ‘ସ୍’ ରହିଛି । ଏହିଭଳି ଶେଷରେ ‘ସ୍’ ଥିବା ଶବ୍ଦକୁ ନେଇ ବହୁବ୍ରାହି ସମାସ ହେଲେ ‘ସ୍’ର ଲୋପ ହୁଏ ଓ ଅନ୍ତ୍ୟ ‘ଅ’ ‘ଆକାର’ ହୁଏ । ବେଳେବେଳେ ‘ସ୍’ ଅତୁଟ ରହେ ଓ ‘କ’ର ଆଗମ ହୁଏ ।

ମହାନ୍ ତେଜ ଯାହାର = ମହାତେଜା

ଉଦାର ଚେତ (ଚିତ୍ତ) ଯାହାର = ଉଦାରଚେତା

ଉଚ୍ଚ ମନ ଯାହାର = ଉଚ୍ଚମନା

ଅନ୍ୟ ମନ ଯାହାର = ଅନ୍ୟମନା, ଅନ୍ୟମନସ୍

ଅକ୍ଷ ବୟଃ ଯାହାର = ଅକ୍ଷବୟା, ଅକ୍ଷବୟସ୍

(ଗ) କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାସ୍ତିବାଚକ ଶବ୍ଦ (ନାହିଁ) ପୂର୍ବପଦ ହୋଇ ବହୁବ୍ରାହି ସମାସ ହୋଇଥାଏ । ଏହାକୁ ନିଷେଧାର୍ଥକ ବହୁବ୍ରାହି ସମାସ କହନ୍ତି ।

ନାହିଁ ଅନ୍ତଯାହାର = ଅନନ୍ତ, ନାହିଁ ଆଦି ଯାହାର = ଅନାଦି, ନାହିଁ ଗାଧ (ଅଗଭୀରତ୍ୱ) ଯାହାର = ଅଗାଧ, ନାହିଁ ଦୋଷ ଯାହାର = ନିର୍ଦୋଷ, ନାହିଁ କାର (କାର୍ଯ୍ୟ) ଯାହାର = ବେକାର

ସେହିପରି ଗଢ଼ାଯାଇପାରିବ – ଅତଳ, ଅସୀମ, ନିର୍ଭୟ, ନିରାକାର, ନୀରୋଗ, ବେହୋସ, ବେତାର, ବେହିସାବା, ନିରର୍ଥକ, ନିର୍ଜନ ଇତ୍ୟାଦି । ବିଗତ ହୋଇଅଛି ଧବ ବା ନାହିଁ ଧବ (ସ୍ୱାମୀ) ଯାହାର ତାକୁ ‘ବିଧବା’ ଓ ବିଗତ ହୋଇଅଛି ପତ୍ନୀ ବା ନାହିଁ ପତ୍ନୀ ଯାହାର ତାକୁ ‘ବିପତ୍ନୀକ’ କୁହାଯାଏ ।

(ଘ) ଅନ୍ୟପଦ ସହିତ ‘ସହ’ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ଯେଉଁ ବହୁବ୍ରାହି ସମାସ ହୁଏ, ତାହାକୁ ‘ସହାର୍ଥକ ବହୁବ୍ରାହି’ କୁହାଯାଏ ।

ଏହି ‘ସହ’ ଶବ୍ଦ ସମସ୍ତପଦରେ ‘ସ’ରେ ପରିଣତ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ; ପରିବାର ସହିତ ଅଛନ୍ତି ଯେ = ସପରିବାର

ସ୍ତ୍ରୀ ସହିତ ଅଛନ୍ତି ଯେ = ସସ୍ତ୍ରୀକ

ଶିଷ୍ୟ ସହିତ ଅଛନ୍ତି ଯେ = ସଶିଷ୍ୟ

ସେହିପରି ଗଢ଼ାଯାଇପାରିବ; ସାନନ୍ଦ, ସସମ୍ମାନ, ସବିନୟ, ସବାନ୍ଧବ, ସକୁରୁମ୍ଭ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଡ) ‘ସମାନ’ ଶବ୍ଦ ସହିତ ବହୁବ୍ରାହି ସମାସ ହେଲେ ‘ସମାନ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ସ’ ହୁଏ । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ‘ସହ’ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।

ସମାନ ତୀର୍ଥ ଯାହାର = ସତୀର୍ଥ

ସମାନ ଉଦରରୁ ଜନ୍ମ ଯାହାର = ସହୋଦର, ସୋଦର

ସେହିପରି ହୁଏ – ସଗୋତ୍ର, ସପିଣ୍ଡ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଚ) କେତେକ ବହୁବ୍ରାହି ସମାସରେ ଉପମାନ ପୂର୍ବପଦ ଓ ଉପମେୟ ପରପଦ ହୋଇଥାନ୍ତି । ସମସ୍ତ ପଦରେ ଉପମାନର ଅଂଶବିଶେଷ ଲୋପପାଏ । ଏହାକୁ ‘ଉପମିତ ବହୁବ୍ରାହି’ କହନ୍ତି ।

ଗଜଗମନ ପରି ଗମନ ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀର = ଗଜଗମନୀ

ଚିଲଆଖୁ ପରି ଆଖୁ ଯାହାର = ଚିଲଆଖୁଆ

ଘୋଡ଼ା ମୁହଁ ପରି ମୁହଁ ଯାହାର = ଘୋଡ଼ାମୁହଁ

ସେହିପରି ଗଡ଼ାଯାଇ ପାରିବ – ଓଟମୁହଁ, ମରାଳଗମନୀ, ସୁର୍ପଣ୍ଖା, ମାଗୁରନିଶା, ମାନନୟନୀ, ଚାନ୍ଦମୁହଁ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଛ) ଏକ ଜାତୀୟ କ୍ରିୟାରେ ପରସ୍ପର ବ୍ୟାପୃତ ଥିବା ବୁଝାଇଲେ ‘ବ୍ୟତିହାର ବହୁବ୍ରାହି’ ସମାସ ହୁଏ ।

କେଶକୁ କେଶକୁ ଧରି ଯେଉଁ ଯୁଦ୍ଧ = କେଶାକେଶି

ପରସ୍ପରକୁ ମାରିବା କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ଯହିଁରେ = ମରାମରି

ଠେଙ୍ଗାରେ ଠେଙ୍ଗାରେ ଯେଉଁ ଯୁଦ୍ଧ = ଠେଙ୍ଗାଠେଙ୍ଗି

ସେହିପରି ହେବ; ବାଡ଼ାବାଡ଼ି, ପିଟାପିଟି, ହାତାହାତି, ଧରାଧରି, ପେଲାପେଲି, ଠେଲାଠେଲି ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଜ) ବହୁବ୍ରାହି ସମାସର ଆଉ କେତେକ ଉଦାହରଣ :

ସୁହୃଦୟ ଯାହାର = ସୁହୃଦ

ଅଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗ ବକ୍ତ୍ର ଯାହାର = ଅଷ୍ଟବକ୍ତ୍ର

ଏକ ବାଗ ଯାହାର = ଏକବାଗିଆ,

ଦୁଇ ମୁଣ୍ଡ ଯାହାର = ଦୋମୁଣ୍ଡିଆ

୩.୧୦ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସ :-

(୧) ପ୍ରତିହିଂସାପରାୟଣ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅଧିକ କ୍ଷତି ହୁଏ ।

(୨) ହରିବାରୁ ଘଟଣାକୁ ଆତ୍ମଳବ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ । ପ୍ରଥମବାକ୍ୟର ‘ପ୍ରତିହିଂସା’ରେ ‘ପ୍ରତି’ ହେଉଛି ଗୋଟିଏ ଅବ୍ୟୟ ପଦ, ସେହିପରି ଦ୍ଵିତୀୟ ବାକ୍ୟର ‘ଆତ୍ମଳବ୍ଧ’ରେ ‘ଆ’ ହେଉଛି ଅବ୍ୟୟପଦ । ଅବ୍ୟୟପଦ ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦର ଆରମ୍ଭରେ ରହିଛି । ଅବ୍ୟୟ ପଦ ସହିତ ଅନ୍ୟପଦ ମିଶିଛି । ଏଥିରୁ ଜଣାଗଲା ଯେ -

ଯେଉଁ ସମାସରେ ଅବ୍ୟୟପଦ ପୂର୍ବପଦ ଭାବରେ ରହି ଅନ୍ୟପଦ ସହିତ ସମାସ ହୋଇଥାଏ ଓ ତହିଁରେ ଅବ୍ୟୟର ଅର୍ଥ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥାଏ ତାକୁ ‘ଅବ୍ୟୟୀଭାବ’ ସମାସ କୁହାଯାଏ ।

ବୀପ୍ଳସା (ବାରମ୍ବାର), ବ୍ୟାପ୍ତି ଓ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ (ସୀମା), ଅଭାବ, ଯୋଗ୍ୟତା, ଆତିଶୟ୍ୟ, ବୈପରୀତ୍ୟ, ସାମୀପ୍ୟ, ସାଦୃଶ୍ୟ, ପଶ୍ଚାତ ପ୍ରଭୃତି ଅର୍ଥରେ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସ ହୋଇଥାଏ । ଆସ, ସେ ରୂପରୁଡ଼ିକୁ ଦେଖିବା ।

(କ) ବୀପ୍ଳସା - ଅରକୁଥର = ପ୍ରତିଥର ।

ସେହିପରି ପ୍ରତିଦିନ, ପ୍ରତିଘର ଶବ୍ଦଗଢ଼ା ଯାଇପାରିବ ।

(ଖ) ଅଭାବ - ଭିକ୍ଷାର ଅଭାବ = ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ

ସେହିପରି ବନ୍ଦୋବସ୍ତର ଅଭାବ ବେବନ୍ଦୋବସ୍ତ

ଏଠାରେ ‘ଦୁର୍’ ଓ ‘ବେ’ ଅବ୍ୟୟ ପଦ ।

(ଗ) ବ୍ୟାପ୍ତି ଓ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ - ମରଣପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ = ଆମରଣ

ସେହିପରି ହେବ - ଆସମୁଦ୍ର, ଆକଶ, ଇତ୍ୟାଦି ।

ଜୀବନକୁ ବ୍ୟାପି = ଆଜୀବନ

ପାଦଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ମସ୍ତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ = ଆପାଦମସ୍ତକ

ଏଠାରେ ‘ଆ’ ହେଉଛି ଅବ୍ୟୟପଦ ।

(ଘ) ଯୋଗ୍ୟତା - ରୂପର ଯୋଗ୍ୟ = ଅନୁରୂପ, ଅନୁ-ଅବ୍ୟୟପଦ

(ଙ) ଅନତିକ୍ରମ-ଶକ୍ତିକୁ ଅତିକ୍ରମ ନ କରି = ଯଥାଶକ୍ତି

ସେହିପରି ହେବ - ଯଥାବିଧି, ଯଥୋଚିତ, ଯଥାର୍ଥ ଇତ୍ୟାଦି

ଏଠାରେ ‘ଯଥା’ ଅବ୍ୟୟପଦ ।

(ଛ) ପଶ୍ଚାତ୍ - ପଶ୍ଚାତ୍ତମନ = ଅନୁଗମନ । ସେହିପରି ହେବ - ଅନୁକରଣ, ଅନୁତାପ, ଅନୁସନ୍ଧାନ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏଠାରେ ‘ଅନୁ’ ଅବ୍ୟୟ ପଦ ।

(ଜ) ଆତିଶଯ୍ୟ - ଅତିଶୟ ଘଞ୍ଚ - ନିଘଞ୍ଚ । ଏଠାରେ ‘ନି’ ଅବ୍ୟୟପଦ ।

(ଝ) ସାଦୃଶ୍ୟ - ମୂର୍ତ୍ତିର ସଦୃଶ = ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ।

ବନର ସଦୃଶ = ଉପବନ, ଭାଷାର ସଦୃଶ = ଉପଭାଷା

ଏଠାରେ ଅବ୍ୟୟ ପଦ - ପ୍ରତି ଓ ଉପ ।

(ଞ) ବୈପରୀତ୍ୟ - କୁଳର ବିପରୀତ = ପ୍ରତିକୁଳ

ପକ୍ଷର ବିପରୀତ = ପ୍ରତିପକ୍ଷ, ବିପକ୍ଷ

ସେହିପରି ହୁଏ - ପ୍ରତିବାଦୀ

ଏଠାରେ ‘ପ୍ରତି’ ଓ ‘ବି’ ଅବ୍ୟୟପଦ ।

ନିତ୍ୟ ସମାସ : କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ସମାସବାକ୍ୟ ନଥାଇ ମଧ୍ୟ ସମାସ ହୁଏ । ଏହାକୁ ‘ନିତ୍ୟ ସମାସ’ କୁହାଯାଏ ।

କୃଷ୍ଣସର୍ପ - (ଏହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜାତିର ନାଗକୁ ବୁଝାଏ - ଅନ୍ୟ କଳାସାପକୁ ବୁଝାଏ ନାହିଁ ।

ସେହିପରି - ନୀଳକନ୍ଥର (ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ପୁରୀ), ପୋକଶୁଙ୍ଘା, ଛାରପୋକ, ବିଲୁଆଖାଇ ଇତ୍ୟାଦି ହୁଏ ।

ଅନୁଶୀଳନୀ

୧. ସମାସ କାହାକୁ କହନ୍ତି ?
୨. ବିଗ୍ରହ ବାକ୍ୟ କାହାକୁ କହନ୍ତି ?
୩. ସମସ୍ୟମାନ ପଦ କାହାକୁ କହନ୍ତି ?
୪. ପୂର୍ବପଦପ୍ରଧାନ ସମାସଗୁଡ଼ିକର ନାମ ଲେଖ ।
୫. ଉପପଦ କାହାକୁ କହନ୍ତି ?
୬. ଉପମେୟ କାହାକୁ କହନ୍ତି ?
୭. ନିମ୍ନଲିଖିତ ସମସ୍ତପଦଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟାସବାକ୍ୟ ସହ ସମାସର ନାମ ଲେଖ ।
ଘରମୁହାଁ, ଡକ୍ଟରୁଣା, ମନରୁଚା, ଜନ୍ମାକ୍ଷ, ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର
ହଂସତିମ୍ବ, ଅନାବିଳ, ଅନ୍ତେବାସୀ, ପାଦପଦ୍ମ, ରେଳଗାଡ଼ି
ଦେଶାନ୍ତର, ଦମ୍ପତି, ଦଶାନନ, ଆଜୀବନ ।

୮. ନିମ୍ନଲିଖିତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସମସ୍ତପଦ ପାଇଁ ବନ୍ଧନୀ ମଧ୍ୟରେ କେତୋଟି ଉତ୍ତର ଦିଆଯାଇଛି । ଠିକ୍ ଉତ୍ତରଟି ବାଛି ।

- (କ) ଚିର ଦୁଃଖ = (ତୃତୀୟା ତତ୍ ପୁରୁଷ, ଦ୍ୱିତୀୟା ତତ୍ ପୁରୁଷ, ଦ୍ୱିଗୁ)
- (ଖ) କନ୍ୟାରତ୍ନ = (ଉପମାନ କର୍ମଧାରୟ, ଉପମିତ କର୍ମଧାରୟ, ରୂପକ କର୍ମଧାରୟ ।)
- (ଗ) ନିର୍ଭୟ = (ନିଷେଧାର୍ଥକ ବହୁବ୍ରୀହି, ନଷ୍ଟତତ୍ପୁରୁଷ, ନିତ୍ୟ ସମାସ)
- (ଘ) ନିଘଞ୍ଜ = (ନଷ୍ଟତତ୍ପୁରୁଷ, ନିଷେଧାର୍ଥକ ବହୁବ୍ରୀହି, ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ।)
- (ଙ) ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖ = (ଉପମାନ କର୍ମଧାରୟ, ମଧ୍ୟପଦଲୋପୀ କର୍ମଧାରୟ, ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ)

୯. ବନ୍ଧନୀ ମଧ୍ୟରୁ ଠିକ୍ ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟଟି ବାଛି ।

- (କ) ଘନଶ୍ୟାମ = (ଘନ ଓ ଶ୍ୟାମ, ଘନ ପରି ଶ୍ୟାମ, ଯେ ଘନ ସେ ଶ୍ୟାମ)
- (ଖ) ଭଗାରିହସା = (ହସୁଥିବା ଭଗାରି, ଭଗାରି ଯେତେବେଳେ ହସେ, ଭଗାରି ଦ୍ୱାରା ହସା ।)
- (ଗ) ରାଜହଂସ = (ହଂସମାନଙ୍କର ରାଜା, ରାଜାଙ୍କର ହଂସ, ରାଜା ଓ ହଂସ)
- (ଘ) ସୂର୍ଯ୍ୟଶଖା = (ରାବଣର ଭଉଣୀ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ପରି ନଖ ଯାହାର, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ ନଖା)
- (ଙ) ପ୍ରତିକୂଳ = (ସବୁକୂଳ, ଏକୂଳରୁ ସେ କୂଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, କୂଳର ବିପରୀତ)

୧୦. ଏଗୁଡ଼ିକର ସମସ୍ତପଦ କ'ଣ ହେବ ?

- (କ) ବିଗତ ହୋଇଛି ପତ୍ନୀ ଯାହାର
- (ଖ) ଚଉପଦର ସମାହାର
- (ଗ) କାକ ପରି କୃଷ୍ଣ
- (ଘ) ନରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଧମ
- (ଙ) ପଶ୍ଚାତ ଗମନ ।

୧୧. ନିମ୍ନରେ ଦିଆଯାଇଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧାଡ଼ିରୁ ଭିନ୍ନ ଧର୍ମୀ ଶବ୍ଦଟି ବାଛି ।

- (କ) ସନ୍ଧି, ସମାସ, ସମସ୍ତପଦ, ସହାର୍ଥକ ବହୁବ୍ରୀହି
- (ଖ) ନଦୀଜଳ, ମାତୃଭାଷା, ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର, ସମାଜ
- (ଗ) ସତ୍ୟବାଦୀ, ମଧୁପ, ଯୁଧିଷ୍ଠିର, କୁଳବୁଡ଼ା
- (ଘ) ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର, ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖ, ଚାନ୍ଦମୁହଁ
- (ଙ) ସପିଣ୍ଡ, ସୋଦର, ସଗୋତ୍ର, ସବାନ୍ଧବ

୧୨. ଯେଉଁ ସୂତ୍ରରେ “ହଂସମାନଙ୍କର ରାଜା” – ‘ରାଜହଂସ’ରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ସେହିସୂତ୍ରରେ ସମସ୍ତ ପଦରେ ରାଜ ପୂର୍ବପଦ ହୋଇଥିବା ଆଉ ତିନୋଟି ଶବ୍ଦ ଗଠନ କର ।

୧୩. ତଳେ ଦିଆଯାଇଥିବା ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ରେଖାଙ୍କିତ ଅଂଶ ସ୍ଥାନରେ ସମାସଜନିତ ପଦ ବ୍ୟବହାରକରି ବାକ୍ୟକୁ ଠିକ୍ ଭାବରେ ଲେଖ ।

(କ) ଲୋକଟି ଅନ୍ୟଦେଶ କୁ ଚାଲିଗଲା ।

(ଖ) ଲୁଣି ଅଟେ ଯେଉଁ ମାଛ ତାହା ପାଟିକୁ ସୁଆଦିଆ ଲାଗେ ।

(ଗ) ସ୍ତ୍ରୀ ସହିତ ଅଛନ୍ତି ଯେଉଁ ହରିବାବୁ; ସେ କାଲି ପୁରୀ ଯିବେ ।

(ଘ) ନାହିଁ ରୋଗ ଯାହାର ସେ ମଣିଷର ଆନନ୍ଦ କହିଲେ ନ ସରେ ।

(ଙ) ଗୋପାଳ ନିଜର ଶକ୍ତିକୁ ଅତିକ୍ରମ ନକରି ଭିକାରିକୁ ଦାନ କଲା ।

୧୪. ‘କ’ ସ୍ତମ୍ଭର ସମାସ ସହିତ ‘ଖ’ ସ୍ତମ୍ଭର ଯେଉଁ ‘ସମସ୍ତପଦ’ର ସମ୍ପର୍କ ଅଛି – ତାକୁ ଯୋଡ଼ି ଲେଖ ।

(କ)

(ଖ)

ତତ୍ ପୁରୁଷ

ଅନ୍ତେବାସୀ

କର୍ମଧାରୟ

ନୀଳକଣ୍ଠ

ଅଲ୍ପକ୍ ସମାସ

ବିବାଦୀ

ଅବ୍ୟୟୀଭାବ

ଗୋଠଶକ୍ତିଆ

ବହୁବ୍ରୀହି

ଅଧରବିମ୍ବ

ପୋକଶୁଫା

